

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: «Мартін Лютер Кінг та Іван Дзюба: порівняльний
аналіз правозахисного руху в Україні та США у 1960-х роках»

**«Martin Luther King and Ivan Dziuba: A Comparative Analysis of
the Human Rights Movement in the Ukraine and USA in the 1960s.»**

Виконав: здобувач денної форми навчання

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

Чичерін Костянтин Євгенович

Керівник д.і.н., проф. Хмарський В. М. _____

Рецензент к.і.н., доц. Петровський Е. П. _____

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ ____ від _____ 2025 р.

Захищено на засіданні ЕК №
протокол № __ від _____ 2025 р
Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис) Олена БАЧИНСЬКА
(прізвище, ім'я)

_____
(підпис) Олена БАЧИНСЬКА
(прізвище, ім'я)

Одеса-2025

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ТА США.....	6
1.1. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток США в середині XX ст.....	6
1.2. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток України в середині XX ст.....	15
РОЗДІЛ 2. МАРТІН ЛЮТЕР КІНГ ТА ІВАН ДЗЮБА: ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ	22
2.1. Біографія та ідейна еволюція Мартіна Лютера Кінга	22
2.2. Біографія та ідейна еволюція Івана Дзюби.....	29
РОЗДІЛ 3. МАРТІН ЛЮТЕР КІНГ ТА ІВАН ДЗЮБА: СТРАТЕГІЇ ТА МЕТОДИ БОРОТЬБИ.....	37
3.1. Мирний спротив та ненасильницька боротьба Мартіна Лютера Кінга.....	37
3.2. Інтелектуальний та публіцистичний спротив Івана Дзюби.....	43
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	53

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена нагальною потребою глибоко осмислити феномен ненасильницького спротиву та його роль у процесах боротьби за права людини й національну ідентичність. Зіставлення ідей Мартіна Лютера Кінга, лідера руху за громадянські права афроамериканців у США, та Івана Дзюби, одного з представників українського інтелектуального дисидентства, виявляє розмаїті можливості мирного й морального спротиву тоталітарним чи дискримінаційним практикам. Ненасильницькі методи, які втілювалися Кінгом через масові акції громадянської непокори, та ідейний спротив русифікації, який пропонував Дзюба, демонструють різні моделі трансформування суспільства. У сучасному глобалізованому просторі, де зберігаються й оновлюються загрози расової та національної дискримінації, опрацювання такого досвіду набуває ще більшої важливості.

Мета роботи полягає в тому, щоб розкрити особливості мирного, ненасильницького та публіцистично-ідеологічного спротиву Мартіна Лютера Кінга і Івана Дзюби.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. з'ясувати історичний контекст, у якому виникла потреба в ненасильницькому спротиві в США та Україні;
2. Проаналізувати біографічні відомості Мартіна Лютера Кінга та Івана Дзюби;
3. проаналізувати релігійні та філософські основи методології Мартіна Лютера Кінга;
4. розкрити гуманістичні й етичні настанови в публіцистиці Івана Дзюби

Об'єктом дослідження виступають особливості суспільно-політичної діяльності та ідейного доробку Мартіна Лютера Кінга та Івана Дзюби.

Предметом дослідження є концептуальні засади, методи та порівняльний

аналіз ненасильницького спротиву, реалізованого в умовах расової сегрегації в США та національно-культурних репресій у радянській Україні.

Хронологічні межі охоплюють період від середини 1950-х рр. (початок активізації руху за громадянські права афроамериканців у США й формування ідей «шістдесятництва» в УРСР) до початку 1970-х (розгортання радянської каральної кампанії проти дисидентів та епохальні зміни в американському русі після загибелі Кінга). **Територіально** дослідження зосереджене переважно на США та Українській РСР, що узгоджується з діяльністю обраних постатей.

Методика дослідження передбачає поєднання історико-хронологічного методу (для виявлення послідовності ключових подій і фактів), порівняльно-історичного (зіставлення двох контекстів – американського та радянсько-українського), структурно-функціонального аналізу (для з'ясування механізмів організації протестних рухів), а також дискурс-аналізу.

Огляд джерел та літератури. Насамперед застосовувано історіографічні праці вітчизняних дослідників, де висвітлюється загальний контекст доби: це передусім узагальнення про Україну 1945–1991 рр. (В. Баран [6], В. Білоцерківський [7], О. Бойко [8]), та США (Г. Сінкотт [12]), а також ґрунтовні розвідки про місце українського дисидентства в пізньорадянську епоху (С. Набока [20]). Важливі оцінки глобальних історичних процесів подано в працях І. Лисяка-Рудницького [19], а також у колективному виданні про історію країн Заходу (З. Баран та ін. [21]). Для аналізу життя і боротьби Мартіна Лютера Кінга використано українські праці Ю. Вільхового [9], М. Кравченко [16]. Доповнюють їх англомовні дослідження (Д. Гарроу [30], Р. Барроу [26], М. Тмпсон [35]). Методологічно значущим є набуток про інтелектуальний профіль та дисидентську діяльність Івана Дзюби (В. Кампо [13], Н. Касян [14], Л. Крилова [17], та згадки сучасників про Дзюбу [22]). Усі ці праці створюють широкий контекст та допомагають окреслити загальну картину ідейних витоків та оцінити вплив.

Структура роботи зумовлена її дослідницькими завданнями. У першому розділі розглянуто історичну добу: суспільно-політичні обставини в США й УРСР, що сформували передумови ненасильницького руху. Другий розділ присвячений біографічним та ідейним віхам Мартіна Лютера Кінга й Івана Дзюби, а також розкриває теоретичні засади їхньої діяльності. У третьому розділі зосереджено увагу на формах мирного спротиву кожного з них, проводиться порівняльний аналіз. Завершує роботу підсумкова частина з висновками. Обсяг дослідження становить 49 сторінок, список використаних джерел та літератури налічує 35 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ТА США

У цьому розділі увага сфокусована на аналізі соціально-економічних та суспільно-політичних реалій в Україні та США які послугували передумовани початку правозахисного руху в Україні та США.

1.1. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток США в середині ХХ ст

Соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, що розгорталися у Сполучених Штатах Америки в середині ХХ ст., заклали підвалини для масштабних перетворень, які прискорили поширення правозахисного руху та активізували боротьбу за громадянські свободи. На думку П. Алліта, вплив Другої світової війни виявився настільки всеосяжним, що країна не лише уникла руйнувань на власній території, а й зберегла відчутну економічну перевагу та ресурсний потенціал для подальшого розвитку [24, с. 1]. Подібної думки дотримується й С. Прюїтт, яка наголошує, що США, вступивши у війну та зосередивши величезні промислові й людські ресурси на військових потребах, по її завершенні перетворилися на державу з найпотужнішим у світі виробничим сектором, високою купівельною спроможністю населення та сформованим міжнародним впливом [34].

Повоєнне економічне піднесення спиралося на декілька визначальних чинників. Насамперед ідеться про так званий «бум споживання», що настав після періоду раціонування ресурсів під час війни. Як вважає Г. Сінкотта, американці, довгі роки обмежені воєнними стандартами, по поверненні до

мирного життя виявили потужний «відкладений попит», що сприяв масовим покупкам автомобілів, побутової техніки та будівництву приватних будинків [12, с. 280]. Одним із важливих заходів, який заклав основи соціальної та економічної стабільності, став «GI Bill of Rights» 1944 року. Цей закон, на думку П. Алліта, дав змогу поверненим із фронту ветеранам здобути освіту, отримати пільгові кредити на житло й відкрити власний бізнес, що не лише зміцнило середній клас, а й стимулювало загальну мобільність населення [24, с. 2]. Крім того, утвердження державних гарантій для ветеранів збільшувало довіру громадян до урядових ініціатив, оскільки держава взяла на себе відповідальність за їхню подальшу інтеграцію в економіку країни.

Загальне піднесення виробництва та високий рівень зайнятості в США після Другої світової війни значною мірою трималися на розвитку військово-промислового комплексу, стимульованого конфронтацією між двома наддержавами. Як наголошує Г. Кипаренко, перетворення Сполучених Штатів на лідера «вільного світу» стало безпосереднім наслідком глобального протистояння із СРСР та підштовхнуло Вашингтон до формування доктрини стримування радянського експансіонізму [21, с. 202]. Урядові інвестиції в оборону й розробку новітніх технологій зумовили зростання кількості робочих місць, вимагали висококваліфікованих спеціалістів і водночас зумовлювали появу компаній та дослідницьких лабораторій, які працювали на військові замовлення. Це забезпечувало, з одного боку, стійкий попит на працю, збільшувало кількість нових професій, а з іншого — призводило до посилення впливу комплексу «армія–промисловість–наука», що став підґрунтям американської воєнної потуги. Разом із цим холодна війна мала й глибші соціально-політичні наслідки: активізувалася антикомуністична риторика, формувалася широка підтримка політики запобігання «червоній загрозі», що виправдовувало збільшення бюджету на оборону. На думку П. Алліта, така ідеологічна атмосфера позначалася на внутрішньому житті Сполучених Штатів, зокрема створюючи ґрунт для маккартистських переслідувань

«неблагонадійних» осіб і посилюючи контроль над суспільством [24]. Водночас вкладення в інновації та дослідження пришвидшували науково-технічний прогрес, сприяли формуванню університетських центрів, розширювали вищу освіту й зміцнювали національний бізнес. Як підкреслює С. Прюїтт, комплексне залучення людей до військової та пов'язаної з нею промисловості створювало відчутні можливості для підвищення добробуту білих громадян, які першочергово інтегрувалися у високооплачувані сфери [34]. Це, своєю чергою, викликало питання нерівності, оскільки афроамериканці та представники інших дискримінованих груп тривалий час не мали рівного доступу до вищої освіти та професійних перспектив.

Таким чином, військово-промисловий комплекс у розпал холодної війни, з одного боку, забезпечував потужний економічний злет і сприяв інституціоналізації наукових досліджень, з іншого — ставав чинником ідейного протистояння всередині країни та підтримував загальний курс на жорстку зовнішньополітичну лінію. Цей складний баланс військових і суспільних інтересів формував характерне для повоєнної Америки поєднання споживчого буму з посиленням оборонно-промислової могутності, водночас утверджуючи у масовій свідомості ідеї, що «американська мрія» передбачає не лише достаток, а й глобальне протистояння з СРСР.

Рівень добробуту для переважної частини білого населення став зростати, що, за переконанням Г. Кипаренка, було новим явищем у порівнянні з довоєнними часами, коли країну знесила Велика депресія [21, с. 281]. Утворилися нові робочі місця, а попит на промислові товари забезпечив значну частку населення достатком, що в західних суспільствах асоціювався з «американською мрією». Проте водночас, як вважає С. Прюїтт, ця економічна «відлига» не торкнулася всіх груп суспільства однаково. Афроамериканці та жінки виявилися менш інтегрованими у структуру «повоєнного процвітання», що й пробудило у них прагнення до здобуття повноцінних громадянських прав

[34]. Вони вимагали доступу до таких же можливостей навчання, праці й політичної участі, які мав білий середній клас.

Після війни різко зросло населення — так званий «baby boom» — що тривав з середини 1940-х до початку 1960-х. Ця демографічна хвиля безпосередньо вплинула на житлове будівництво та розвиток передмість, оскільки багато сімей прагнули оселитися у власних будинках зі зручними умовами [21, с. 293]. Популярними ставали цілі «плановані» мікрорайони, зводжені за стандартизованими методами, як-от знамениті містечка «Левіттауни». Приміські території водночас стимулювали розвиток автомобільної промисловості, адже необхідно було забезпечити жителям можливість дістатися до роботи та соціальної інфраструктури. На думку П. Алліта, ця поява автоорієнтованих передмість поширювала у свідомості багатьох американців уявлення про комфорт, модернізацію та вищий рівень соціального статусу [24, с. 7]. Проте саме тоді почало виразніше виявлятися й сегрегативне розселення, коли афроамериканці, особливо у північних та західних містах, часто були обмежені в можливостях переселитися до «білих» районів.

Такий економічний розвиток і розширення середнього класу, на думку Г. Кипаренка, мали амбівалентний вплив: з одного боку, зростання добробуту підвищувало рівень задоволеності білих громадян соціальними умовами, а з іншого — контраст між офіційними гаслами про «рівні можливості» та реальністю повсякденної дискримінації афроамериканців посилював напругу в суспільстві [21, с. 283]. Це безпосередньо призвело до посилення руху за громадянські права, оскільки саме в період повоєнного підйому афроамериканці та інші меншини — зокрема мексиканська та пуерто-ріканська громади — стали активніше вимагати реалізації конституційних прав.

Як наголошує П. Алліт, холодна війна так само відіграла важливу роль у формуванні уявлення про свободи всередині самої Америки. Радянський Союз різко критикував США за расову сегрегацію, і Вашингтон, претендуючи

на лідерство у «вільному світі», не міг ігнорувати цей дискурс [24, с. 8]. Влада США мусила доводити моральну перевагу американської демократії перед радянським комунізмом, демонструючи кроки з подолання дискримінації та реалізації рівних прав [21, с. 281]. У цьому відношенні поява масових рухів, очолюваних Мартіном Лютером Кінгом, Розою Паркс та іншими лідерами, стала логічним продовженням усвідомленої необхідності усунути вади расизму, що гальмували американський авторитет за кордоном.

Суспільні підвалини для активізації правозахисного руху в Сполучених Штатах тісно пов'язані із швидким зростанням середнього класу, відкриттям нових професійних можливостей, розширенням університетської освіти та стрімким розвитком засобів масової інформації, зокрема телебачення. Телебачення, яке на думку С. Прюїтт стало одним із вирішальних чинників формування громадської думки з кінця 1940-х і протягом 1950-х років, відіграло визначну роль у популяризації ідеалів «заможного дому» і водночас почало демонструвати глибокі соціальні протиріччя. Сюжети, які висвітлювали реалії расової нерівності, соціальні конфлікти та інші гострі питання, сприяли тому, що аудиторія, що щодня переглядала екрани, все частіше стикалася з прикладами незаконних практик, дискримінації та порушення прав людини [34].

Ці трансляції не лише розширювали інформаційне поле, але й створювали атмосферу, що стимулювала зростання «культури протесту». Масові виступи афроамериканських лідерів, студентські акції та інші форми громадянського спротиву стали широко помітними завдяки ЗМІ. Вони не лише освітлювали соціальні та політичні проблеми, а й сприяли формуванню нової етичної парадигми в суспільстві, де громадяни почали більше усвідомлювати свої права та активно боротися за них. Такий розширений інформаційний простір стимулював неформальні дискусії, заохочував незалежну думку і просував ідеї рівності, що стало важливим імпульсом для подальшого розвитку правозахисного руху.

Поряд із розвитком ЗМІ, значну роль у формуванні суспільної активності відігравали і інші внутрішньополітичні чинники. Як зауважує Г. Сінкотта, після завершення Другої світової війни залишалися численні проблеми, пов'язані з гендерною нерівністю, обмеженнями прав жінок і латинських громад. Однак саме афроамериканське населення, користуючись історично сформованою єдністю та потужними церковними громадами, було мобілізоване для активних дій. Подібна мобілізація стала першочерговою базою для зростання масових рухів, що вимагали змін у політиці держави та забезпечення рівних прав для всіх громадян [12, с. 294]. Разом з тим, роль профспілок у створенні атмосфери суспільної активності відзначається і як важливий фактор, що сприяв розширенню можливостей для здійснення колективних дій. За словами Г. Кипаренка, хоча профспілковий рух у США не досягав такої потужності, як у багатьох європейських країнах, страйки після війни, зокрема у 1946 році, стали важливим прецедентом для розуміння того, що об'єднання різних соціальних груп може призводити до значущих змін. Цей досвід надихнув афроамериканські організації, які все частіше використовували тактики бойкотів та ненасильницького протесту для відстоювання своїх прав [21, с. 289]. Такі колективні дії дозволяли не тільки ефективно висловити незадоволення, а й підвищувати обізнаність громадськості щодо принципових питань соціальної справедливості.

Отже, сприятливе інформаційне середовище, сформоване засобами масової інформації, разом із сильними внутрішньополітичними імпульсами і досвідом колективних дій, створило потужну підґрунтя для активізації правозахисного руху. Цей процес поступово формував нове суспільне розуміння прав людини, що стало базою для розвитку дисидентських течій у 1960–70-х роках. Всі ці фактори взаємодіяли і сприяли тому, що виникнення масових протестів і боротьба за громадянські права стали визначальними явищами в американському суспільстві, що згодом вплинули й на глобальне розуміння демократії та свободи.

Якщо з економічного боку 1950-ті були періодом зростання, то на політичному рівні США заглиблювалися у протистояння з комуністичним блоком. За словами П. Алліта, доктрина стримування, розроблена урядом Трумена, і політика «гнучкого реагування» адміністрації Кеннеді утверджували пріоритет боротьби з радянським впливом [24, с. 3]. Водночас події корейської війни, а потім і втручання у В'єтнамі розпалювали внутрішню дискусію щодо фундаментальних цінностей американського суспільства. Той факт, що уряд вкладав величезні суми в озброєння, тоді як у самій країні сегрегація та бідність посилювали нерівність, ставав ще одним поштовхом для рухів за соціальну справедливість [21, с. 205].

Середина 1950-х — початку 1960-х років у США відзначилися так званою «другою хвилею» зростання консервативних настроїв, зумовленою холодною війною, страхом перед комуністичною ідеологією та діяльністю сенатора Джозефа Маккарті. Проте маккартистська антикомуністична істерія парадоксальним чином підштовхнула ліберальні кола активніше відстоювати демократичні свободи й протидіяти будь-якому обмеженню політичних прав громадян [24, с. 8]. Афроамериканські активісти, запозичуючи ліберальну риторику й наголошуючи на цінностях Конституції, підтримували та посилювали тенденцію до виправлення історичних несправедливостей, котрі суперечили засадничим ідеалам рівності.

Ситуація в освітніх закладах також посприяла активізації руху за права. Відоме рішення Верховного суду 1954 року у справі «Brown v. Board of Education», яке оголосило антиконституційною будь-яку сегрегацію в школах, стало правовим прецедентом, що, на думку П. Алліта, буквально «струснув» суспільство та змусив федеральну владу вжити конкретних заходів до десегрегації [24, с. 12]. Звісно, на місцевому рівні це часто зустрічало шалений опір, як демонструє криза в місті Літл-Рок 1957 року, де урешті-решт президент Ейзенгауер залучив федеральних військових для супроводу чорних учнів у

школу. Такі кроки держави свідчили про поступову, але незворотну лінію на утвердження правового статусу афроамериканців.

У контексті бурхливого розвитку медіа, техніки та загального добробуту в суспільстві сформувався якісно новий тип активної громадськості, схильної ставити питання про правову рівність. На думку С. Прюїтт, розквіт попкультури й вільнішої комунікації створював відчуття, що часи «старого порядку» проминули, а молодші покоління хотіли бачити США оплотом демократії без расових чи етнічних бар'єрів [34]. У цьому полягало фундаментальне підґрунтя для активізації Мартіна Лютера Кінга, його послідовників, а також численних жіночих, студентських і латиноамериканських рухів, які почали формуватися в наступні десятиліття.

Особливе значення мали й міжнародні фактори: на тлі деколонізації, зокрема в Африці, сотні мільйонів людей у світі прагнули утвердити рівноправність і самовизначення. США, позиціонуючи себе протиположною тоталітаризму, змушені були звертати увагу на заяви про своєрідний «внутрішній колоніалізм» стосовно афроамериканців. У такому разі ідеологічне протистояння зі СРСР перетворювалося на спонуку до реформ, оскільки американські політики усвідомлювали недоречність жорсткої дискримінації, яка підважувала престиж США на міжнародній арені [21, с. 281].

Отже, зміни в соціально-економічній структурі США в середині ХХ ст. сприяли наростанню динаміки правозахисного руху. Зростання промисловості, розширення середнього класу та поява пільг для ветеранів війни створили відносний добробут для більшості білих громадян, однак це водночас підкреслило глибину дискримінації афроамериканців. Такий контраст спонукав темношкіру громаду консолідуватися довкола лідерів, що застосовували нові тактики (бойкоти автобусів, «сидячі страйки» тощо) й апелювали до гасел американської демократії [34]. Вплив мас-медіа, особливо телебачення, формував спільний простір символів, де образи ненасильницьких протестів Кінга та інших активістів здобували співчуття значної частини нації. І водночас

хвиля вимог політичних і громадянських прав набувала дедалі виразнішої масовості.

Водорозділом стала реакція федеральної влади, що після тривалих вагань почала втручатися на користь активістів, видаючи законодавчі акти, котрі захищали голосування афроамериканців та їх доступ до різних громадських послуг [12, с. 295]. Цей зсув був зумовлений як міжнародними обставинами (протистояння з СРСР), так і внутрішньою соціально-економічною логікою: стрімкий розвиток індустрії та формування суспільства споживання висвітлювали контрасти між декларованими ідеалами та реальністю. Унаслідок цього, вже у 1960-х роках відбувся спалах масових виступів за громадянські права, що призвело до ухвалення ключових законів про заборону дискримінації та закріплення виборчих прав для темношкірого населення.

Таким чином, соціально-економічне піднесення США в середині ХХ ст., підтримане урядовими програмами на кшталт «GI Bill of Rights» і посилене переходом до мирного розвитку, сприяло формуванню доволі стійкого відчуття заможності серед більшості білих американців. Утім, саме порівняння тих можливостей із долею маргіналізованих верств поставило питання правової та соціальної рівності на авансцену політичного порядку денного. Ключову роль у цьому зрушенні відіграло поєднання економічної стабільності з ідеологічним протиборством холодної війни, що формувало підґрунтя для посилення вимог про реалізацію конституційних прав усіх громадян. У підсумку, наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, США опинилися на порозі нової ери, коли рух за громадянські права став могутньою силою, покликаною трансформувати суспільство та надати приклад для інших спільнот, зокрема жінок і латиноамериканців, які також прагнули повної участі в політичному й економічному житті країни.

1.2. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток України в середині ХХ ст

Повоєнні десятиліття стали для України одним із найскладніших періодів її історії, адже одночасно відбувалося відновлення зруйнованого війною господарства, друга хвиля радянзації західних областей, а також утвердження надцентралізованої моделі управління [18, с. 126]. Водночас ці процеси відбувалися в умовах становлення радянського військово-промислового комплексу та поширення ідеологічного тиску, що суттєво впливало на суспільно-політичну атмосферу й передумови формування правозахисного руху в Україні у 1960-х роках.

По завершенні Другої світової війни Україна опинилася в епіцентрі відбудовчих процесів. Як наголошує А. Кудряченко, саме на українській території впроваджувалися масштабні експерименти у сільському господарстві та промисловості [18, с. 126–127]. У перші повоєнні роки радянська влада вдалася до заходів, спрямованих на швидке відновлення індустріального потенціалу: відбудовувалися шахти Донбасу, металургійні комбінати Півдня, відновлювався Дніпрогес. Усе це супроводжувалося високим ступенем централізації, яка, попри ефективну мобілізацію ресурсів, обмежувала ініціативи на місцях і змушувала суспільство працювати під пильним ідеологічним контролем [6, с. 31]. За словами О. Бойка, відбудова України здійснювалася на підставі довоєнної моделі форсованого розвитку, коли пріоритет надавався важкій промисловості та військово-промислового комплексу. Водночас така політика гальмувала розвиток легкої та харчової промисловості, а також суттєво утискала соціальну сферу [8]. Це позначилося на матеріальному становищі широких верств населення, які й без того страждали від наслідків голоду 1946–1947 рр. При цьому існувала гостра проблема забезпечення продовольством, адже більша частина ресурсів

спрямовувалася в державні фонди, а централізована система управління обмежувала колгоспників у правах і можливостях [7 с. 444].

Значну увагу слід приділити західноукраїнським землям, де друга радянська проходила з особливою жорстокістю, супроводжуючись масштабними репресіями, боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом» та примусовою колективізацією [20, с. 31]. Центральна влада активно надсилала контингенти партійних і радянських співробітників зі східних областей, щоб встановити «радянський порядок» в регіоні. В місцевій пресі, на зборах і засіданнях постійно наголошувалося на необхідності викорінення проявів націоналізму, що призводило до постійного тиску на інтелігенцію, духовенство та селянство. Унаслідок таких заходів значна частина місцевих кадрів усунулася з керівних посад, що лише посилювало недовіру населення до радянської влади та сприяло формуванню опозиційних настроїв серед місцевих верств суспільства [18, с. 127].

Невдовзі після перемоги у війні сталінський режим повернувся до випробуваних методів утримання суспільства в покорі. Уже в другій половині 1940-х років розгорнулися масштабні ідеологічні кампанії, спрямовані проти «українського буржуазного націоналізму», «низькопоклонства перед Заходом» та «космополітизму». Відповідно до постанов ЦК ВКП(б) про ждановщину, в Україні ухвалювалися розгромні рішення — «Про журнал «Вітчизна»», «Про журнали сатири і гумору «Перець»», «Про журнал «Звезда» і «Ленинград»» тощо, які передбачали усунення від творчості чи громадської діяльності всіх, хто відхилявся від офіційної лінії [7 с. 449–450]. На думку В. Барана, принцип «єдино вірного» соціалістичного реалізму та насадження централізованої ідеології унеможлилювали будь-який прояв індивідуальної думки. Хвиля політичних переслідувань сягнула свого піку наприкінці 40-х — на початку 50-х років. Спілка письменників України була змушена виключати з власних лав авторів, чії твори кваліфікувалися як «націоналістичні» або «крамольні» [6, с. 22]. У тому ж руслі тривала жорстка боротьба проти «формалізму» в мистецтві,

гоніння на генетику (лисенківщина), втручання партійних чиновників у наукові дослідження та в культурне життя загалом [20 с. 35].

Ще одним важливим чинником, що сприяв наростанню суспільного напруження та формуванню опозиційних настроїв, був масовий терор, тиранія державних репресій і відсутність елементарних правових гарантій для громадян. За словами В. Білоцерківського, репресивна політика радянського режиму, що включала депортації кримських татар, поляків, німців, караїмів та інших етнічних груп, а також жорстокі репресії проти тих, хто побував у німецькому полоні або змушений був працювати на примусових роботах, остаточно підірвала довіру населення до радянської системи. Ці заходи призвели до глибоких соціальних травм, створили атмосферу невизначеності та страху серед людей, що згодом стало важливим імпульсом для формування дисидентських рухів і сприяло накопиченню протестної енергії серед широких верств населення [7, с. 453–455].

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 року створила умови, за яких, за словами А. Кудряченка, можливим стало розпочати «обережний демонтаж крайніх форм сталінської політики та закладення основ десталінізації» [18, с. 127]. Спершу владу перебрало так зване «колективне керівництво», ключовими фігурами якого стали Л. Берія, Г. Маленков і М. Хрущов. Усунення Л. Берії дозволило посилити позиції партійного апарату й розпочати перегляд деяких політичних справ. У вересні 1953-го Генеральним прокурором СРСР отримано право переглядати рішення колишніх спецколегій і трійок НКВС [6, с. 31–32]. На думку О. Бойка, перші зміни охопили передусім репресивну систему: значно скоротили функції Міністерства внутрішніх справ, утворивши при уряді СРСР окремий Комітет держбезпеки (КДБ). Ліквідовано надзвичайні органи — особливі наради, військові трибунали, що виносили вироки навіть заочно. Усе це відкривало шлях до реабілітації жертв сталінських репресій [8]. Важливим кроком десталінізації став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив «таємну доповідь», засудивши культ

особи Сталіна. Хоча доповідь не чіпала фундаментальних засад радянської командно-адміністративної системи, вона завдала потужного удару по репресивній політиці минулого й спричинила помітне пом'якшення політичного та морального клімату [6, с. 37]. Як підкреслює В. Білоцерківський, у ці роки суттєво зміцнилася роль України у складі СРСР. Частину підприємств було передано з союзного в республіканське підпорядкування, розширено права УРСР у плануванні, збільшено обсяг капіталовкладень [8,7 с. 144–145]. Саме тоді, у 1954 р., відбулася передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, що, на думку науковців, мало і пропагандистське, і економічне підґрунтя. Республіка почала активніше виступати суб'єктом міжнародних відносин у складі ООН, де мала окремий голос [18, с. 135–137]. У цей же час зміцнювалися позиції українських кадрів у союзних органах: так, кілька вихідців з УРСР увійшли до найвищих керівних структур у Москві. На думку С. Набоки, такі призначення в умовах часткового пом'якшення режиму й розширення прав союзних республік відігравали значну роль у зміцненні національної еліти, що стало однією з передумов формування у майбутньому хвилі національно-демократичного руху [20 с. 35].

Хрущовська відлига внесла й певні економічні зміни. Як зауважує О. Бойко, у 1957 р. ліквідовано більшість союзних міністерств, а замість них створено територіальні ради народного господарства (раднаргоспи). В Україні утворили 11 раднаргоспів, яким підпорядковувалося 97% великих промислових підприємств республіки [8]. Така децентралізація керівництва мала на меті підвищити ефективність виробництва й поліпшити розвиток регіонів, хоч на практиці виявилася суперечливою й частково неефективною. У сільському господарстві тривала колективізація, але тепер уперше за довгий час колгоспники відчували деяке поліпшення свого становища: підвищилися закупівельні ціни на зерно, тваринницьку продукцію, збільшилися державні асигнування у аграрну сферу, зростав освітній рівень фахівців [7 с. 139–142]. Водночас у цій галузі були й авантюрні проєкти, як-то надмірне розширення

посівів кукурудзи, що призвело до неефективного витрачання ресурсів. Показовим став також початок масового житлового будівництва, коли люди з комунальних квартир і напівзруйнованих будинків переселялися у власне житло — так звані хрущовки [6, с. 35]. Хоча такі квартири були тісними й не завжди якісними, вони все ж істотно покращували побутові умови громадян та створювали відчуття певного соціального піднесення.

На думку С. Набоки, саме період відлиги (1953–1964) заклав підґрунтя для майбутнього зародження і поширення правозахисного дисидентського руху в Україні у 1960-х роках [20 с. 35]. З одного боку, припинення масового терору й реабілітація частини політичних в'язнів створили певний простір для легшого обговорення суспільних проблем. З іншого боку, соціально-економічні труднощі, спричинені адміністративно-командною системою, знецінення індивідуальних прав і свобод, а також залишки ідеологічного тиску провокували критику влади з боку інтелігенції, молоді та представників національно свідомих кіл. Як вважає Я. Білоцерківський, уже наприкінці 1950-х років в українському суспільстві, насамперед у середовищі інтелігенції, сформувалося кілька малочисельних груп і товариств, що, не виходячи за межі радянської легальності, прагнули до модернізації суспільства, змін у національній політиці й культурі [7 с. 455]. Поштовхом для них стало передусім поглиблене усвідомлення цінності прав людини та народження нової хвилі культурного руху, зокрема серед молодих літераторів і митців (шістдесятники). Феномен шістдесятників — нового покоління інтелігенції, яка, скориставшись послабленням ідеологічних заборон, почала відвертіше порушувати проблеми національної культури, української мови, історичної пам'яті у цей час набув особливого значення. Численні вечори поезії, поширення самвидаву, активізація творчих спілок перетворили кінець 1950-х — початок 1960-х років на період культурного піднесення, що також відіграло роль каталізатора формування правозахисних ідей [20 с. 35]. На думку А. Кудряченка, саме трансформація суспільних настроїв у роки відлиги дозволила окремим

сміливим особам не лише творити мистецтво, відмінне від державних канонів, а й критикувати недоліки командно-адміністративної системи [18, с. 139–142]. Хоч офіційна влада швидко обмежила «надмірну вільність» (особливо після 1962–1963 років, коли М. Хрущов сам почав атаки на «абстракціоністів» і «формалістів»), нові демократичні тенденції не було зупинено повністю: кількість молоді, невдоволеної існуючим станом, зростала.

Після усунення Хрущова у жовтні 1964 року до влади в СРСР прийшла партійна верхівка на чолі з Л. Брежньєвим, яка проголосила курс на «стабілізацію», але фактично відмовилася від подальших реформ, що могло б відновити певні ліберальні практики [6, с. 35]. Такий поворот подій забезпечив стабільність, проте призвів до збереження жорстких режимних механізмів і централізації влади, незважаючи на бажання частини суспільства. У відповідь, значна частина інтелігенції, яка пережила атмосферу «відлиги», відмовилася повертатися до умов абсолютного ідеологічного диктату. Як зазначає С. Набока, уже в цей період формувалися підпільні та напівлегальні групи у західних і східних регіонах України, а розширення руху самвидаву демонструвало, що традиційні державні структури більше не в змозі задовольнити потреби громадян у свободі висловлювання та культурної самовираженості. Ці тенденції стали передвісниками подальшого розвитку широкого дисидентського та правозахисного руху [20, с. 22].

Таким чином, суспільно-політичні зміни, що відбувалися в Україні впродовж середини ХХ ст., заклали підґрунтя для виникнення і розвитку правозахисного руху у 1960-х. Причинами цьому послужили:

- 1) Жорстке втручання влади у всі сфери життя та безжальний ідеологічний тиск, що проявлялися через масові репресії, депортації та примусові заходи, що підірвали довіру населення до радянської системи.
- 2) Часткова десталінізація й відлига, які дозволили відновити елементи свободи думки та з'явилося простір для альтернативних ідей, сприяючи підґрунтя для формування дисидентських течій.

- 3) Пріоритетний розвиток важкої промисловості і централізація прийняття рішень створили соціально-економічне нерівновагу, що призводило до незадоволення серед місцевого населення та зростання опозиційних настроїв.
- 4) Посилення культурно-національного відродження й розвиток освіти сприяли формуванню свідомості, де громадяни все частіше усвідомлювали свої права й критично ставилися до державного утиску.
- 5) Розвиток ЗМІ, зокрема телебачення, який показував соціальні протиріччя й конфлікти, сприяв формуванню «культури протесту» та підтримці рухів за захист прав людини.
- 6) Активність профспілок і досвід колективних дій після війни створили прецеденти для організованих протестних акцій, що надалі стимулювали появу дисидентських груп і правозахисного руху.

РОЗДІЛ 2

МАРТІН ЛЮТЕР КІНГ ТА ІВАН ДЗЮБА: ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ

Цей розділ присвячено висвітленню життєвого шляху обох діячів, дослідженню етапів формування їх світогляду та протестних стратегій. Аналізуються особисті, соціальні й політичні передумови, що зумовили їх вихід на арену боротьби за права людини. Висвітлено, як вплив ранніх життєвих подій, релігійні та філософські засади стали рушійною силою їхніх протестних дій.

2.1. Біографія та ідейна еволюція Мартіна Лютера Кінга

Мартін Лютер Кінг (1929–1968) посідає особливе місце в історії суспільно-політичної думки та руху за громадянські права у Сполучених Штатах Америки. Він поєднав у собі глибоку релігійну віру, критичне сприйняття соціальної дійсності та рішучість у протидії расовій нерівності. Його ненасильницька філософія стала одним із найпотужніших інструментів соціальних змін у ХХ столітті. Для кращого розуміння життєвого шляху й ідейної еволюції Кінга варто послідовно розглянути його дитинство, здобуття освіти, формування релігійно-філософських переконань, а також практичну діяльність під час боротьби афроамериканців за свої права.

Мартін Лютер Кінг народився 15 січня 1929 року в Атланті (штат Джорджія) в родині, де панували духовні цінності та прагнення до освіти [16, с.167]. Спочатку майбутній лідер руху за громадянські права носив ім'я Майкл Кінг молодший, однак після повернення його батька з релігійної подорожі до Європи обидва змінили імена на честь німецького реформатора Мартіна Лютера [9, с.55]. Мартін-молодший став другою дитиною у сім'ї. Мартін ріс зі старшою сестрою Віллі Крістін Кінг Ферріс і молодшим братом Альфредом Деніелом Вільямсом Кінгом, з дитинства вони були дуже близькі один до

одного. Кінґи жили в достатку, тому що, відносились до класу вище середнього, і жила в достатку, так як на півдні країни, переважно, зосереджувалось чорношкіре населення середнього класу. Батько хлопця був баптистським пастором, а мати – вчителькою. У дитинстві Мартін Лютер Кінґ-молодший виявляв глибоку зацікавленість до музики: він співав у церковному хорі, навчався грі на фортепіано та скрипці. Виховувався в атмосфері суворой релігійності, де дисципліна підтримувалася, зокрема, й фізичними покараннями з боку батька. Ймовірно, саме в цей період почала формуватися його внутрішня опозиція до жорстких форм авторитаризму. У подальшому, перші прояви протестної поведінки Кінґа були спрямовані проти власного батька та реалізовувалися в межах родинного простору. Водночас, попри суворість, його батьки намагалися всіляко захищати сина від проявів расистської дискримінації.

У домі Кінґа панували порядність, любов і дисципліна, тож Мартін змалку привчився до працьовитості й відповідальності [30, с.34]. З дитячих років Кінґ усвідомив, що таке расова сегрегація, коли батьки його білих друзів заборонили їм гратися з Майклом (тоді ще) через колір його шкіри. «У мене сформувався глибокий протест проти несправедливості, який зростав зі мною» – згадував він згодом [9, с. 55]. Перший безпосередній досвід расової дискримінації Мартін Лютер Кінґ-молодший пережив у віці шести років, коли його білий друг несподівано припинив з ним спілкуватися, посилаючись на заборону матері через колір шкіри Кінґа. Цей інцидент залишив глибокий емоційний слід, однак мати підтримала сина, наголошуючи на його рівності з іншими дітьми. Подальшим психологічним потрясінням стала смерть бабусі, після чого Кінґ у стані глибокого пригнічення здійснив спробу самогубства, що, втім, не призвела до трагічних наслідків. У юності він критично сприймав християнське вчення, з недовірою ставлячись до його догм. Лише згодом, у процесі особистісного і духовного зростання, зокрема в період навчання у коледжі, він усвідомив морально-етичну цінність Біблії та звернувся до релігії як до джерела світоглядних орієнтирів. У цей же період сформувалося його

риторичне обдарування, що проявилось у публічних виступах проти расизму. Інтелектуальне становлення Кінга також відбувалося під впливом філософських праць Арістотеля, Платона, Сократа, а також соціальних ідей Карла Маркса та ненасильницької філософії Махатми Ганді. Талановитість, любов до читання та природний потяг до лідерства допомогли йому не втратити віру в власну гідність. Першим важливим кроком до цієї самостверженості стала навчання у Коледжі Морхауз, куди він вступив у п'ятнадцятирічному віці [16, с.167].

У Коледжі Морхауз (Атланта) Кінг перебував під сильним впливом президента цього закладу Бенджаміна Мейза, який наголошував на поєднанні глибокої релігійності з активною суспільною позицією [16, с.167]. Потім він вступив до Крозерської теологічної семінарії (штат Пенсильванія), де не лише вивчав теологію, а й зацікавився ліберальною богословською думкою та критичним аналізом Святого Письма. У цей період значну роль у світогляді Кінга відіграла «соціальна Євангелія» У. Раушенбуша, який наголошував, що релігійна віра мусить обов'язково передбачати й активну соціальну дію (6, с.64–65). Важливо, що саме в семінарії Кінг уперше глибоко зацікавився ідеями Махатми Ганді. Сам він згадував: «Через концентрацію Ганді на любові та ненасильстві, я відкрив засіб соціальної реформи, який шукав» [9, с.55]. Одночасно Мартін студіював праці Генрі Девіда Торо «Громадянська непокора», де основоположне місце займала концепція морального обов'язку протидіяти злу. Вплив Ганді та Торо, а також ліберальної теології, сформував філософські підвалини Кінга, які він згодом розвинув під час аспірантури у Бостонському університеті [30, с.41]. Професори Бостонського університету, зокрема Едгар Ш. Брайтмен та Гарольд Девульф, допомогли Кінгу поглибити персоналістську філософію, згідно з якою кожна особистість священна і має внутрішню цінність. Це тісно перепліталось з християнським поглядом Кінга на всі людські істоти як «дітей Божих», рівних перед Ним. У докторській дисертації він узагальнив ці ідеї, зокрема відзначив, що справжній сенс

релігійного життя полягає не стільки у збереженні догм, скільки у суспільному служінні та любові до ближнього.

Початок публічної активності Мартіна Лютера Кінга-молодшого значною мірою був спричинений арештом громадянської активістки Розі Паркс, яка 1955 року в місті Монтгомері (штат Алабама) відмовилася поступитися місцем у автобусі білому пасажирові. Цей інцидент викликав широкий суспільний резонанс та став поштовхом до організації масштабної кампанії ненасильницького спротиву – бойкоту громадського транспорту афроамериканським населенням. Під керівництвом Кінга протест тривав 382 дні. Упродовж цього часу понад 6 тисяч осіб відмовлялися користуватися автобусами, обираючи натомість пішу ходу або допомогу водіїв з числа темношкірого населення. Основна мета акції полягала в публічному засудженні расової дискримінації та приверненні уваги до порушень прав людини в системі сегрегації. Бойкот супроводжувався закликами до рівності, гідності та свободи, і став важливим етапом у становленні ненасильницької стратегії М. Л. Кінга як лідера руху за громадянські права.

У 1954 році, поєднуючи завершення докторських студій у Бостоні з душпастирською працею, Кінг прийняв запрошення стати пастором баптистської церкви на Декстер-авеню в Монтгомері (штат Алабама)[30, с.50]. Молодий проповідник швидко здобув авторитет красномовством та увагою до щоденних проблем темношкірих парафіян. Проте, як визнавав сам Кінг, він не думав, що йому судилося вести масштабний рух за громадянські права. Вирішальний поворот настав у грудні 1955 року, коли активістка Роза Паркс відмовилася звільнити місце в автобусі білому пасажирові [16, с.168; 9, с.55]. Її арешт викликав хвилю обурення серед афроамериканської громади Монтгомері. Кінга обрали лідером новоствореної Асоціації покращення Монтгомері (Montgomery Improvement Association), яка організувала бойкот міських автобусів. Більше року темношкірі мешканці міста не користувалися автобусами. Ця ненасильницька акція принесла першу помітну перемогу – у

1956 р. Верховний суд Монтгомері постановив заборону на расову сегрегацію у громадському транспорті, це був перший успіх. Вже наступного року, Кінг видав свою книгу про його досвід боротьби в Монтгомері та часто виступав із промовами. Той факт, що вони зазнавали успіхів у цій боротьбі надихав М. Л. Кінга далі йти до означеної мети. Мирними кроками він досягав успіхів, де насильство не мало сил. Така цілеспрямованість та відданість ідеалам не зруйнувалась навіть під гнітом білих радикалів. Рух темношкірих зазнавав протесту від білих, а саме: вони закидували камінням громадський транспорт із чорними пасажирами, стріляли у них, а біля організаторів бойкотів підривали вибухівки; що навіть чорні активісти охороняли власні домівки уночі. Вже під час Монтгомерського бойкоту М. Л. Кінга постійно засипали погрозами, а 30 січня 1956 р. Невідомі підірвали вибухівку у його домі, на щастя, сім'я не зазнала ушкоджень. Через що, перед ним, навіть, з'явилась дилема: чи продовжувати боротьбу в напрямку мирного співіснування, що він колись обрав під впливом Гарді, чи відмовитись від цього, заради безпеки сім'ї, однак він обрав перше.

Успіх монтгомеріського бойкоту привернув національну увагу до Кінга: він став символом нової хвилі боротьби за права афроамериканців. Як підкреслює М. Кравченко, бойкот засвідчив, що «ненасильницький спротив може бути ефективним навіть перед лицем усталеної системи утисків» [16, с.167].

Великий вплив на подальший розвиток ідей Кінга справило знайомство з радикальними течіями та більш агресивними лідерами афроамериканського руху – зокрема, Малькольмом Ікс та угрупованням «Чорні Пантери» [9, с.56]. Кінг залишався прибічником гандістської логіки перетворень: любов і правда – найдієвіші інструменти проти дискримінації та насильства. Для нього головне полягало в інтеграції, а не розділенні. «Якщо консерватори не усвідомлюють, що своїм пасивним ставленням лише поглиблюють сегрегацію, то партія

націоналістів не розуміє, що створити справедливе суспільство на ґрунті насильства і ненависті неможливо».

Ідейна концепція Кінга будується на кількох взаємопов'язаних постулатах. По-перше, людська особистість священна («ім'я кожної людини вписане в пам'яті Бога»). По-друге, «несправедливі закони треба порушувати з любов'ю» – він обґрунтовував це позицією Торо та історичним прикладом Ганді. По-третє, ненасильницька дія є радше формою «морального напруження», ніж пасивного уникання конфлікту. Сам Кінг пише в «Листі з Бірмінгемської в'язниці»: «Ми мусимо створити таку кризу та напругу, які примусять суспільство більше не ігнорувати несправедливість» (тут і далі переклад автора) [3].

Поступово вплив Кінга поширювався на всю країну. У 1963 році відбувся «Марш на Вашингтон» з вимогою законодавчих гарантій громадянських прав для афроамериканців. Там Кінг виголосив всесвітньо відому промову «I Have a Dream» («Я маю мрію»), яку слухало понад 250 тисяч людей [9, с.54]. У цій промові Кінг наголосив, що прагне бачити Америку, де «його чотирьох дітей оцінюватимуть не за кольором шкіри, а за їхніми рисами характеру» [9, с.54]. Цей виступ став символом мирного руху проти расизму й спонукав суспільство до визнання необхідності рівноправ'я. За миролюбну боротьбу в 1964 році Кінг отримав Нобелівську премію миру. Це ще більше утвердило його духовний і політичний авторитет. Проте формальне скасування сегрегації не зупинило Кінга: він розумів, що на папері досягнуто нових законів, та расизм глибоко укорінений у свідомості частини суспільства. Він виступав за рівні виборчі права, проводив марші та ненасильницькі протести в різних штатах Півдня, що спонукало ухвалювати нові закони проти дискримінації.

У другій половині 1960-х років Кінг стикнувся з критикою з різних таборів. З одного боку, радикально налаштовані темношкірі активісти обстоювали насильницькі методи й вважали його надто «поміркованим». З іншого – консервативні кола білих політиків називали його «зачинателем

безпорядків». Ситуацію ускладнювало й те, що Федеральне бюро розслідувань проводило проти нього кампанію дискредитації: прослуховувало телефонні розмови, розсилало погрозливі листи, звинувачувало у «комуністичних симпатіях» [9, с.57]. Кінг неодноразово повторював, що разом із расовою рівністю Америка має подолати бідність і соціальну нерівність. У проголошеній ним «Кампанії бідних людей» (Poor People's Campaign) він наголошував, що боротьба за расову справедливість невіддільна від боротьби за гідні економічні умови для всіх верств населення. На його думку, «відсутність справедливого доступу до житла, праці та освіти принижує людську особистість» [3].

У 1968 році, прибувши до Мемфіса (Теннессі) на підтримку страйку місцевих робітників-сміттярем, Кінг усвідомлював рівень небезпеки, але не відмовлявся від публічних виступів. 3 квітня він виголосив свою останню пророчу промову: «Я був на вершині гори... можливо, я не дійду туди з вами, та ми, як народ, дійдемо до Обіцяного Краю» [9, с.58]. Наступного дня, 4 квітня 1968 року, снайпер вбив Кінга на балконі мотелю «Лоррейн». Ця трагічна смерть викликала масові протести й заворушення в США: було вбито десятки людей, а тисячі – заарештовано.

Спадщина Мартіна Лютера Кінга не обмежується лише його внеском у скасування расової сегрегації; вона має глобальне значення, адже залишила основоположні принципи ненасильницької боротьби, заснованої на любові та солідарності. Ці принципи надихнули численні громадські рухи в різних куточках світу: вони стали рушійною силою у боротьбі проти апартеїду в Південній Африці, а також сприяли організації мирних протестів у країнах Східної Європи. Кінг демонстрував, що моральний авторитет і громадянська відвага здатні переосмислити та змінити закони, впливаючи на свідомість людей і перетворюючи суспільство.

Його ключова «мрія» полягала не тільки у досягненні формальної рівності рас, а й у побудові суспільства, заснованого на глибокій повазі до людської гідності, де кожна особа могла відчувати свою цінність. Він

переконував, що подолання будь-яких форм дискримінації, соціальної нерівності та бідності є обов'язком кожного, адже справжнє благо досягається лише тоді, коли людина виявляє солідарність із іншими. Його слова: «Ми маємо навчитися жити разом як брати, або загинути разом як дурні» [3], стали маніфестом для тих, хто прагнув до глибоких, істотних змін у суспільстві. З його вченнями пов'язаний і вплив на сучасні правозахисні рухи, які за основу беруть ненасильство, моральну відповідальність та діалог між людьми, щоб змінювати несправедливість у світі.

У підсумку, життєвий шлях Мартіна Лютера Кінга – це послідовна й глибока еволюція від обдарованого юнака з релігійної родини до всесвітньо визнаного лідера, проповідника ненасильницького опору й захисника прав людини. Його досвід продемонстрував, що сила слова, моральна принциповість та готовність іти шляхом мирної конфронтації з несправедливістю можуть призвести до глибинних трансформацій у суспільстві, навіть коли це супроводжується величезними ризиками. Попри трагічне вбивство, його ідеї надихають нові покоління активістів, інтелектуалів і духовних лідерів на побудову більш людського й справедливого світу.

2.2. Біографія та ідейна еволюція Івана Дзюби

Життєвий шлях та інтелектуальна діяльність Івана Дзюби (1931–2022) багато в чому унаочнюють складну історію України ХХ століття. Він пройшов крізь трагедії Голодомору, тоталітарного тиску, політичних репресій, а потім став одним із найяскравіших представників українського культурного відродження доби шістдесятників. У своїх численних працях, серед яких найвідомішою стала «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), Дзюба критикував імперську політику русифікації та боровся за утвердження прав українського народу. Хоча часом він і зазнавав переслідувань і був змушений

іти на компроміси з владою, його внесок у формування національної свідомості залишається надзвичайно важливим.

Іван Дзюба народився 26 липня 1931 року в селі Миколаївка (поблизу Волновахи, тепер Донецька область) у селянській родині, яка вже невдовзі зіткнулася з трагічними наслідками Голодомору [15]. Як згадував сам Іван Дзюба, він пережив раннє дитинство у тяжкі роки 1932–1933-го: родина, рятуючись від голоду, переїжджала з одного селища в інше, доки не опинилася в Оленівських Кар'єрах (нині Докучаєвськ). За словами дослідниці О. Котубей-Геруцької, бабуся хлопця мусила терти кору дерев, а мати працювала санітаркою, доглядаючи виснажених людей, яких привозили до лікарні [15]. Одночасно з Голодомором у краї запроваджувалася посиленна русифікація. Дзюба закінчив російськомовну середню школу, і, як пізніше визнавав, ще в юності зазначав у комсомольському квитку «русский» у графі «національність» [15]. Однак із часом він почав відчувати штучність панівного дискримінаційного ставлення до української культури. На думку Н. Крилової, саме цей контраст між офіційною русифікацією і реаліями життя посіяв у душі молодого Івана сумніви щодо правомірності політики влади [17, с.100]. Після закінчення школи Іван Дзюба вступив на російську філологію до Сталінського (Донецького) педагогічного інституту [15]. В інституті він ще кілька років спілкувався здебільшого російською, але поступово відкривав для себе цінність української мови. Дедалі частіше поринав у читання творів українських письменників, почав замислюватися над проблемами української ідентичності. За свідченням самого Дзюби, він «увесь час був на боці слабшого» і однаково обстоював права будь-яких дискримінованих груп: «я заступався і за кримських татар, і за євреїв, і за українців» [15]. Після певного конфлікту з керівництвом Донецького педінституту через його “незручні” питання про мову та літературу, Іван Дзюба вирішив продовжити навчання і переїхав до Києва, вступивши до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [15]. Саме там він занурився в українознавчі студії, а водночас зблизився з культурним

осередком столичного середовища 1960-х. Цей період багато хто з дослідників вважає вирішальним для формування світогляду Дзюби, коли його літературно-критична майстерність поєдналася з чітким усвідомленням потреби захищати українську мову і культуру [10, с.18].

Як стверджує В. Кампо, в Києві Іван Дзюба часто виступав на різноманітних літературних вечорах, публічно обговорював стан української культури, не ховаючись за «партійну фразеологію» [13, с.110]. Він познайомився з постатями, що згодом стали «шістдесятниками»: Іваном Світличним, Василем Симоненком, Ліною Костенко, Євгеном Сверстюком та іншими. Цей гурток однодумців, відомий як Клуб творчої молоді, перетворився на осередок інтелектуального і духовного оновлення українського простору (1962–1965 роки). За словами О. Котубей-Геруцької, визначною подією у львівському періоді життя Івана став 1962 рік, коли він приїхав на літературні виступи разом з Іваном Драчем та Миколою Вінграновським до Львова. Там Іван зустрів майбутню дружину Марту – студентку фізичного факультету, з якою невдовзі одружився [15]. Спільне життя подружжя Дзюб у Києві вирізнялося тим, що обоє підтримували один одного у наукових і творчих прагненнях, попри складні обставини політичного тиску.

Перебуваючи в аспірантурі Інституту літератури, Іван Дзюба активно долучався до заходів Клубу творчої молоді, який організовував літературні вечори, несанкціоновані зібрання на пошанування Лесі Українки чи Тараса Шевченка, а інколи й протестні акції проти радянської політики в царині культури [10, с.20]. Особливо відомим став його виступ 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. Тоді Дзюба зі сцени заявив про політичні арешти серед творчої молоді, закликавши присутніх підтримати протест [15].

Того ж 1965 року Іван Дзюба написав свій знаменитий трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який часто розглядають як програмний документ українського дисидентства [11, с. 198]. Основна ідея праці полягала у

викритті політики КПРС, спрямованої на придушення національної самобутності народів СРСР під гаслом «інтернаціоналізму». Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «Дзюба вказував на невідповідність між декларованими ленінськими принципами національної політики та реальною русифікаторською практикою» [19, с. 477]. Цікаво, що автор своє звернення адресував формально лідерам УРСР Петру Шелесту та Володимиру Щербицькому, натомість його гнівна аргументація спиралася на численні цитати з творів Леніна, марксистську риторичку і партійні постанови. Як стверджує Д. Армстронг, такий “канонічний” методичний підхід робив працю “особливо дошкульною для влади” [цит. за: 19, с. 477].

У трактаті Дзюба наголошував, що майбутнє комуністичної спільноти неможливе без вільного розвитку кожної нації, без розквіту національної культури та без визнання українцями своєї історичної гідності [11, с.199]. Він детально аналізував дані про становище української мови та культури в СРСР, звертав увагу на закриття українських шкіл, утиски україномовної преси тощо. Підсумовуючи, автор пропонував комплекс змін, включно з конституційним утвердженням повноважень УРСР, розширенням реальної автономії та відновленням прав українців на власну мову.

Реакція влади не забарилася. За словами Я. Голобородька, «Іван Дзюба та його працю одразу було взято на приціл репресивними органами, адже текст міг би підважити імідж “передової національної політики”» [10, с.21]. Хоча офіційно він ще певний час не потрапляв під арешт, проте йому створили нестерпні умови: звільнили з роботи у видавництві «Молодь» (де він був консультантом), виключили зі Спілки письменників. Посилилися погрози, виклики на «профілактичні розмови» до КДБ, а головне – почала ширитися хвиля арештів серед інтелігенції (Василь Стус, В’ячеслав Чорновіл, Юрій Бадзьо та інші). Як наслідок, позиція Дзюби стала ще більш уразливою [17, с.101].

13 січня 1972 року Івана Дзюбу арештували [uimpr.gov.ua. Його піддали тривалим допитам, тримали у слідчому ізоляторі, від нього вимагали визнати «помилки». В. Кампо зауважує, що влада прагнула використати авторитет Дзюби для розколу серед дисидентів, аби домогтися бодай формального покаяння від відомого літератора [13, с.112]. Рік морального тиску та хвороби (ще зі студентських літ Іван мав туберкульоз) змусили його таки піти на поступки. У листопаді 1973 року з'явилася заява, яку частина колишніх колег сприйняла як зраду. У тій заяві автор «Інтернаціоналізму чи русифікації?» визнавав, що в його праці «були помилкові оцінки», а також висловлював жаль, що текст потрапив за кордон [11, с.203]. Дехто з інших дисидентів, приміром Василь Стус, розривав стосунки з Дзюбою і відкрито дорікав йому «зрадою» [15]. Однак, як пише М. Мушинка, треба врахувати складну психологічну ситуацію в'язня та відсутність перспектив швидкого звільнення, ба більше – небезпеку летального наслідку через недуги. Іван Дзюба пізніше не раз говорив, що його «каяття» було вимушеним компромісом, однак фактично він ніколи не припиняв уболівати за долю України і зберігав свій світогляд [22, с. 79]. Після формального каяття Дзюбу звільнили. Це дало можливість йому й далі жити в Києві, хоч і під щільним наглядом КДБ. Утім, офіційні кола мало йому довіряли, тож він був змушений працювати не за фахом, а «кореспондентом, коректором газети на авіазаводі тощо» [17, с.101]. Багато колег по цеху йому відверто співчували, але не знали, як йому допомогти.

На зламі 1980–1990-х років, коли радянська система наближалася до краху, Іван Дзюба знову став однією з помітних постатей у культурно-політичному житті України. Він узяв участь у створенні «Народного руху України» (1989), виступав проти тотальної русифікації, підтримував розбудову незалежності [Holoborodko, с.27]. На думку Є. Андрейчина, Дзюба багато зробив для того, аби питання української ідентичності не лишалося суто мовним або культурним, а набувало політичного звучання [22, с.81].

У грудні 1992 року, в часи складної соціально-економічної ситуації в Україні, Іван Дзюба деякий час обіймав посаду міністра культури. За згадками Т. Гундорової, він намагався розробляти концепцію культурної політики незалежної України, проте його реформаторським планам перешкоджали бюрократія й обмежені фінансові ресурси [22, с. 86]. Утім, навіть у ці короткі місяці перебування на міністерській посаді він посприяв розширенню міжнародних культурних контактів і пильнував питання української спадщини.

У подальші роки Дзюба працював академіком-секретарем Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, був головним редактором журналу «Сучасність», став співголовою Головної редакції «Енциклопедії сучасної України», очолював Комітет із Національної премії України імені Тараса Шевченка [15]. Незважаючи на вік, він продовжував наукову та публіцистичну діяльність: написав дві десятки книжок з питань української літератури, культури, історії. Зокрема, у 2015 році вийшла його книга «Донецька рана України», присвячена глибинному аналізу культурно-політичних процесів Донеччини, зокрема феномену русифікації та маніпуляцій із боку радянського режиму, що згодом спричинили драматичні події й окупацію частини регіону [uimpr.gov.ua, с.5]. На думку Я. Яцківа, саме ця книга ще раз підтвердила глибоку аналітичну потугу Дзюби, котрий розглядав взаємозв'язок між історичною пам'яттю, культурною політикою й сучасними суспільними конфліктами [22, с.79].

Як відзначають сучасники Дзюби, він вирізнявся водночас делікатністю, принциповістю і високим почуттям справедливості, що робило його однією з ключових фігур у культурному житті сучасної України. Його надзвичайна співчутливість до людей, поєднана з безкомпромісністю у захисті української культури, стала яскравим прикладом внутрішньої сили та морального авторитету, про що свідчать слова М. Мушинки: «Він був надзвичайно співчутливим до людей, але безкомпромісним у питаннях захисту української культури» [22, с.80]. Його багаторічна участь у редакційних колегіях, численні

мистецтвознавчі та літературознавчі дослідження, а також виступи на захист української мови у ЗМІ стали підтвердженням його активної позиції щодо культурного розвитку та національної самобутності.

У пізніші роки життя Дзюба повністю зосередився на творчій діяльності, редагуванні та підготовці фундаментальних видань, які сприяли формуванню академічного дискурсу у сфері літератури та мистецтва. Т. Гундорова підкреслює, що його виступи завжди пронизані духом діалогу і толерантності, а його підхід до літературної критики базувався на глибокій ерудиції та багатому культурному досвіді [22, с.87]. Особлива увага була приділена аналізу творчості численних авторів, від класиків, таких як Тарас Шевченко, до сучасних письменників, як Сергій Жадан, що свідчить про його здатність охоплювати широкий спектр культурних явищ.

Н. Крилова стверджує, що така широта інтересів і комплексність підходу дозволяє говорити про Дзюбу не просто як про літературознавця чи критика, а як про справжнього будівничого гуманітарного простору сучасної України [17, с.101]. Його внесок у збереження та популяризацію української культури став одним із визначальних факторів для розвитку національної свідомості та культурно-освітнього процесу в країні.

Шлях Івана Дзюби від юного російськомовного хлопця, який іще в комсомольському квитку писав «русский», до одного з найяскравіших промоутерів української ідеї та критика русифікації свідчить про те, наскільки сильно внутрішнє переконання й аналіз реальності можуть впливати на людину. Він належав до покоління шістдесятників, яке прагнуло чесного та відкритого діалогу в сфері національних відносин, культури та ідентичності. Його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» хоч і спиралася на марксистську лексику, однак саме український патріотизм, а не радикальна ідеологія, становив серцевину його поглядів [19, с.479].

Переживши арешт і вимушене «каяття», Дзюба продовжував залишатися носієм ідей національної гідності й прав українського народу. У часи

незалежності він активно працював над розбудовою української гуманітаристики, видавав книжки, очолював різні культурні інституції та сприяв формуванню нових поколінь громадян, що цінують свою історію й культуру. Його інтелектуальна спадщина виступає як далекоглядне попередження про небезпеку русифікації, як високий зразок внутрішньої чесності та як приклад того, як людина може свідомо служити своїй нації та суспільству. Він завжди наголошував на необхідності збереження самоідентичності та культурного багатства України, виступаючи проти зовнішнього втручання у культурне життя країни. Дзюба вважав, що справжня свобода можлива лише через внутрішню єдність і моральну відповідальність кожного громадянина. Він вірив, що кожен, хто несе правду, має нести відповідальність за свою історію та культурну спадщину.

РОЗДІЛ 3

МАРТІН ЛЮТЕР КІНГ ТА ІВАН ДЗЮБА: СТРАТЕГІЇ ТА МЕТОДИ БОРОТЬБИ

У цьому розділі розглядаються основні стратегії протесту та методологічні підходи до ненасильницького спротиву, що використовували обидва діячі в різних політичних умовах. Аналізується, як Кінг, спираючись на християнські засади, поєднував публічні масові акції та громадянську непокорість із моральним обґрунтуванням своїх дій, порівнюючи це з інтелектуальною та публіцистичною опозицією Дзюби, який формував альтернативну ідеологічну парадигму. Розглянуто вплив релігійно-філософських ідей на обидва підходи та їх роль у трансформації суспільних процесів, що визначає практичну цінність дослідження.

3.1. Мирний спротив та ненасильницька боротьба Мартіна Лютера Кінга

На думку Кінга, ненасильницький спротив був не лише найефективнішим, а й єдино морально виправданим шляхом до суспільних змін [25, с. 410]. Дискримінація й сегрегація, які десятиліттями тривали у США, спонукали темношкіре населення до пошуків форм боротьби, котрі не вдавалися б до насильства. Сам Кінг, із його глибокою релігійною вірою, вважав, що «без Бога ненасильство втрачає сенс і силу» [25, с. 410], тому й поєднував власну громадянську активність із релігійними переконаннями.

На формування Кінгової концепції вплинули кілька ключових чинників. Першим був життєвий приклад батька Кінга – Мартіна Лютера Кінга-старшого, який, працюючи проповідником і займаючись громадською діяльністю, ще малечку прищепив синові ідеї справедливості й рівності [25, с. 410–411]. Другим чинником стала зустріч із концепцією громадянської непокори (civil

disobedience), сформульованою Генрі Девідом Торо. «Ідея не співпрацювати зі злом справила на Кінга особливо сильне враження», – наголошує Е. Бассі [25, с. 411]. Третім була філософська освіта, яку Мартін Лютер Кінг здобував у Crozer Theological Seminary і згодом у Бостонському університеті. Як вважає М. Томпсон, у проповідях Кінга часом з'являлися короткі філософські «уроки», зокрема згадки про екзистенціалізм, ідеї К. Маркса, протестантських богословів тощо [35]. Утім, справжнім поштовхом до того, щоб обрати шлях ненасильницької боротьби, стало знайомство з діяльністю Махатми Ганді [25, с. 411]. Сам Кінг зазначав, що Ганді «першим підняв етику любові з міжособистісної площини до рівня масового руху» [4]. На його думку, доктрина «ненасильницького опору» у відповідь на несправедливість не лише морально вища, ніж насильство, а й політично ефективніша, оскільки дозволяє скерувати суспільну увагу на реальні причини утисків та мобілізувати підтримку громадськості [25, с. 411].

Головним концептом Мартіна Лютера Кінга є мирний спротив, який базується на переконанні, що активна дія без фізичного насильства є ефективною та морально виправданою формою боротьби за свободу і громадянські права. У своїй статті «Nonviolence: The Only Road to Freedom» Кінг наголошує, що всі великі здобутки руху за громадянські права були досягнуті завдяки мінімальним жертвам і відсутності масових кровопролиттів, тоді як насильницька боротьба могла б призвести до тисяч загиблих. Він стверджує, що використання ненасильницьких методів дозволяє створити ситуацію кризовості або напруження, яка, однак, є конструктивною, оскільки змушує владу і суспільство визнати існуючі проблеми та перейти до переговорів.

На думку Кінга, люди часто недооцінюють силу ненасильства, сприймаючи її як надмірно «м'яку» або повільну альтернативу, хоча втрата людських життів і ескалація конфліктів, що властиві насильницьким методам, свідчать про те, що ця стратегія є єдиною шляхетною і стійкою. Мирні

демонстрації, такі як сидячі протести, марші та бойкоти, які Кінг завжди наполягав проводити, створювали так звану «кризу», що стимулювала зміну суспільної свідомості і привертала увагу влади до нагальних проблем. Цей підхід цілком узгоджується з думкою М. Томпсона, який підкреслює, що Кінг розумів необхідність «конструктивної соціальної напруги», здатної об'єднати людей, сприяти рухові до братерства та взаєморозуміння, забезпечуючи, таким чином, більш стійкий та справедливий розвиток суспільства [3, 4, 35].

Кінг активно використовував поняття «creative extremists», підкреслюючи, що саме творчі екстремісти можуть стати рушійною силою для соціальних змін. За його словами, сучасному суспільству потрібні люди, які готові діяти відчайдушно та рішуче, але не через злість чи агресію, а через любов, співчуття та власний моральний авторитет [3]. Він вважав, що лише такі особистості здатні підняти питання справедливості і викликати суспільну мобілізацію, не опускаючися до застосування насильства. Цей підхід чітко висвітлено у знаменитому «Letter From a Birmingham Jail», де Кінг аргументував правомірність цивільної непокорі, наполягаючи на необхідності розрізнати справедливі й несправедливі закони. Він стверджував: «Ми маємо моральний обов'язок коритися справедливим законам і, водночас, не повинні покорятися несправедливим» [3]. Цей аргумент співзвучний з поглядами Г. Торо та М. Ганді, які також вважали, що непокоря злочинним наказам є вищою формою поваги до права та моралі [25, с. 411]. За Кінгом, саме через активну, але ненасильницьку дію можливо змінити суспільство і забезпечити соціальну справедливість, що надалі слугувало основою для боротьби за громадянські права.

За Мартіном Лютером Кінгом, ненасильницька боротьба включає піклування про моральний стан самого противника. На думку Б. О. Дауду, Кінг вважав, що «зло руйнує і пригноблених, і гнобителів» [28, с. 101]. Той, хто застосовує насильство, страждає від моральної корупції: він «стає головною жертвою свого ж насильства». Тому ненасильство полягає не лише в тому, щоб

не завдавати шкоди, а й щоб, де можливо, допомагати опоненту усвідомити згубність його дій. Як наголошує Е. Бассі, Кінг вважав ненасильницький метод «позитивним виявом сили душі», котра прагне встановити справедливість і мир для всіх [25, с. 411]. Це не є «пасивною» згодою з несправедливістю, а навпаки, вимагає неабиякої мужності протистояти неправді відкрито, без помсти та агресії. Кінг виступав проти пасивного прийняття зла; навпаки, він закликав до активної й організованої громадянської дії, що викриває несправедливі структури [25, с. 410–411]. Кінг застерігав, що ненасильницький опір не дасть миттєвих перемог, бо «люди нелегко позбуваються своїх забобонів і нераціональних почуттів» [25, с. 411–412]. Привілейовані верстви суспільства спочатку реагують «озлобленням і спротивом», і лише згодом можлива трансформація поглядів. При цьому сама участь у мирній демонстрації змінює насамперед серця протестувальників, надає їм нове відчуття гідності й пробуджує мужність. Згідно з поглядами Кінга, «ціль перед-зумовлена у способах» [25, с. 412]. Не можна досягти справжнього миру й братерства силовими методами, адже насильницька дія закладає підвалини нової ворожнечі. «Ми не досягнемо справедливості, вдаючись до кривдних засобів», – наголошував він [28, с. 105]. Тому в его ракурсі навіть «праведне» насильство чи «помста» недопустимі.

Серед основних впливів на Кінга дослідники (зокрема Марк Томпсон) називають християнську теологію, включно з ідеями Фоми Аквінського про «справедливі» й «несправедливі» закони, протестантський лібералізм (Р. Нібур, П. Тілліх), а також філософські вчення про «екзистенцію», «буття» тощо [35]. Водночас Кінг рішуче відкидав крайні форми екзистенціалізму, як-от у Ж.-П. Сартра, адже вважав, що існування без Бога й абсолютних моральних засад перетворюється на небезпечний антропоцентризм. Проте він позитивно ставився до певного «екзистенційного» наголосу на людській смертності й «постійній загрозі небуття», котра спонукає шукати вищі сенси [35]. Однак М. Томпсон зазначає, що Кінг не ставав «релігійним екзистенціалістом» у душі

Кіркегора чи інших «кризових богословів», а радше спирався на «глибинну теоцентричну позицію» [35]. У молодості Кінг захоплювався також філософією Г. Гегеля, високо цінуючи його думку, що «істина перебуває в цілому» та «прогрес народжується через боротьбу за істину» [25, с. 411]. Ці ідеї він успішно поєднав із «соціальним євангелієм» У. Раушенбуша, які підштовхували Кінга більше перейматися конкретними суспільними проблемами (расовою нерівністю, бідністю тощо), ніж суто «віддаленими» темами загробного життя [26;35].

Суспільні акції, організовані Кінгом (зокрема бойкот міського транспорту в Монтгомері 1955–1956 рр. чи марш на Вашингтон 1963 р.) довели політичну дієвість ненасильства [28, с. 101]. Наприклад, після понад року мирного бойкоту автобусів, влада пішла на поступки щодо расової сегрегації громадського транспорту. Ключову роль у цьому успіху відіграла моральна сила та солідарність афроамериканської громади: вони не відповідали злом на зло, бо, як казав Кінг, «справжній друг тебе не б'є» [4].

У «Листі з Бірмінгемської тюрми» 1963 р. Мартін Лютер Кінг- молодший наголошував: «Ми усвідомлюємо, що справедливість ніколи не дарується гнобителями – її треба виборювати» [3]. Він визнавав необхідність прямої дії, щоби створити «конструктивну напругу», оскільки влада Білої Америки відмовляється від переговорів, поки не змушена суспільним тиском. Утім, наголошує Кінг, основою має бути «любов до людини й бажання допомогти їй розкаятися», а не ненависть чи бажання принизити [3]. Зрештою, Кінгова стратегія не лише скасувала чимало дискримінаційних норм у сфері громадських послуг і виборчих прав, а й змінила суспільну свідомість американців. Щоправда, сам Кінг усвідомлював, що боротьба триває: «Нас чекають важкі дні. Але ми не маємо права вертатися назад» [28, с. 102]. Він також підкреслював, що ненасильство не є чимось миттєвим чи поверховим: потрібна глибинна перебудова суспільної психіки, що вимагає терпіння, самодисципліни й великого вміння прощати [25, с. 411–412].

Сучасні дослідники зазначають, що концепція «Любові й ненасильства» Мартіна Лютера Кінга певною мірою стала ґрунтом глобальних рухів за права людини, змінивши уявлення про ефективність мирних протестів. Насильство, на думку Кінга, «не може привести нас до мети, адже якщо кінцевою метою є суспільство, в якому панують рівність і повага до особистості, то методи мають бути співзвучні цій меті» [28, с.105]. Відтак він підсумовував: «Перед людством сьогодні вибір: ненасильство чи небуття» [28, с. 105–106].

Філософське підґрунтя вчення Мартіна Лютера Кінга містить синтез релігійних і світських цінностей, поєднуючи богословські ідеї про Боголюдську любов із принципами екзистенціалізму та персоналізму. М. Томпсон відзначає, що, попри своє релігійне заангажування, Кінг відгукується на екзистенціалістські аргументи щодо конечності людського буття, що підкреслює важливість індивідуального досвіду та моральної свідомості. Цей підхід дозволяє розглядати кожну людину як унікальну особистість, чия мораль і принципівість стають рушійною силою для боротьби проти соціальної несправедливості [26;35].

Сам Кінг узагальнив теологічні ідеї про Боголюдську любов із переконанням, що боротьба з несправедливістю повинна здійснюватися через всеохопну співпрацю і ненасильницький опір. Його вчення стверджує, що соціальні проблеми, зокрема несправедливість і дискримінація, вирішуються не за допомогою фізичного насильства, а через мирний спротив, який ґрунтується на етичних принципах та активному діалогу. Цей підхід відіграв визначну роль не лише в американському громадянському русі, але й надихнув низку інших національно-визвольних рухів у світі, закладаючи основи глобальної етики ненасильницького спротиву.

Отже, ненасильницька боротьба Кінга стала своєрідним синтезом кількох джерел – релігійної християнської традиції, ідей Ганді, праць Торо, а також творчого переосмислення філософських концепцій про свободу, існування та мораль. Як підсумовує Е. Ею Бассей, Кінгова теорія ненасильства значно

перевершила рівень «тактики» й стала справжнім «способом життя», у якому «перемога» визначається готовністю цінувати кожну людину й бачити в ній частину «улюбленої спільноти» [25, с. 412]. Це вчення і дотепер лишається взірцем для багатьох рухів, що прагнуть свободи та справедливості без кровопролиття.

3.2. Інтелектуальний та публіцистичний спротив Івана Дзюби

Масштабна діяльність Івана Дзюби як літературознавця, публіциста й правозахисника вирізняється багатогранністю і соціальною гостротою. На відміну від більшості конформістських радянських критиків 1960–1970-х рр., Дзюба не лише виявляв творчу свободу в літературно-наукових дискусіях, а й публічно висловлював громадянську позицію, захищаючи людську та національну гідність. Так само, як Мартін Лютер Кінг у США, Дзюба в Україні постійно поєднував культурологічні й політичні аспекти критики радянської системи. Обидва мислителі, хоча й у різних умовах, прагнули ненасильницькими засобами довести потребу поваги до людини й виправити системні несправедливості.

На думку Ю. Шаповала, Іван Дзюба вже від середини 1960-х років потрапив до поля зору радянських спецслужб, оскільки як «молодий, але популярний критик-нонконформіст» виступав із «надто незалежними поглядами» [23, с. 259–260]. Його промови впродовж 1965–1966 рр. (зокрема, на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків»), критику радянської національної політики та розмаїті несанкціоновані літературні вечори сприймалися владою як «замах на устої системи» [23, с. 260]. Проте, зазначає Ю. Шаповал, Дзюба не був «активістом конспіративного підпілля» – він намагався діяти публічно, максимально відверто, подекуди навіть «наївно» [23, с. 260–261]. Так само, як Мартін Лютер Кінг, який відкрито організовував марші й бойкоти, Дзюба не приховував своїх текстів та ідей. Його ранні

зіткнення з радянським апаратом КДБ були зумовлені саме невідповідністю «офіційного» образу радянського інтелігента й реальної «нонконформної» постави письменника.

Ключовим інтелектуальним актом спротиву Івана Дзюби став памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаний 1965 р. (але де-факто поширюваний від 1966–1967-го) [23, с. 262–263]. При цьому автор щиро сподівався на офіційне «виправлення» ситуації, адже текст був звернений безпосередньо до тодішніх керівників радянської України – першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів В. Щербицького. Як зазначає Ю. Шаповал, Дзюба розіслав свій трактат і в ЦК КПРС у Москві, до редакції журналу «Новый мир» [23, с. 262–263]. За зізнанням самого І. Дзюби, такий крок був наслідком переконання, що «арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем» у національній та культурній сферах, а відтак варто «викласти свої аргументи публічно» [23, с. 262]. Сам памфлет базувався на цитуваннях «канонічних» марксистсько-ленінських праць. Як зауважує автор, він зосереджувався на тому, що політика «злиття націй», проголошена Сталіним і трансформована його спадкоємцями, фактично перетворювалася на асиміляцію українців, їхню «денаціоналізацію» [23, с. 263]. Серед основних аргументів Дзюби – протиріччя між офіційною риторикою «інтернаціоналізму» і реальною політикою русифікації, а також небезпека культурного занепаду української мови. Як підкреслює Л. Касян, текст «Інтернаціоналізму чи русифікації?» вирізнявся аналітичністю, глибиною критики системи, широким використанням партійних документів та статистики [14, с. 55–58]. Унаслідок цього, попри «формальну» апеляцію до ленінської спадщини, трактат мав надзвичайно мобілізувальний характер, бо розвінчував головний офіційний міф про «дружбу народів» і «розквіт усіх культур» у СРСР. А головне – показував внутрішні суперечності партійної політики. За словами Шаповала, цю працю спочатку уважно вивчали навіть у Кремлі, а згодом вона стала поштовхом до чергової хвилі репресій в Україні [23, с. 269–270].

Подібно до того, як Мартін Лютер Кінг усвідомлював ризик бути заарештованим за ненасильницький опір, Іван Дзюба після оприлюднення памфлету й подальших виступів опинився під невиспущим наглядом КДБ. Його звільняли з роботи, «виховували» на «профілактичних» бесідах, зрештою заарештували (спочатку коротко – під час «випадкового» відвідування І. Світличного у січні 1972 р., а потім офіційно в квітні 1972-го) [23, с. 276–280]. Після низки допитів і кількомісячного слідства Дзюбу звинуватили у «виготовленні й поширенні антирадянських матеріалів» (ст. 62 КК УРСР) і 16 березня 1973 р. засудили до п'яти років позбавлення волі [23, с. 289–290]. Проте вже невдовзі після вироку за наполяганням керівництва КДБ та за процедурою «помилування» Дзюбу звільнили. В умовах ізоляції та хвороби він погодився на публічне «каяття» – підписав заяву з визнанням своїх «ідейних помилок» [23, с. 292–293]. Деякі колеги сприйняли це як «зраду», інші ж, серед яких і пізніші дослідники, вважають, що Дзюба опинився в безвиході. Слід урахувати, що аналогічно до Кінга, який у в'язниці Бірмінгема писав відомого «Листа...», Дзюба залишався під моральним та фізичним тиском радянської каральної машини. Згідно з оцінками В. Кампо, «каяття» не знецінює величезної ролі Дзюби у розвінчуванні антигуманного характеру системи, адже він «ставив під сумнів ідеологічне підґрунтя русифікації», чим долучився до майбутнього руху «перебудовного» характеру [13, с. 95–96].

Після звільнення, як наголошує Л. Касян, Дзюбу фактично ізолювали в літературному середовищі: друзі уникали спілкування, він тривалий час працював на низькооплачуваних посадах і не мав можливості публікуватися відкрито [14, с. 59–62]. Втім, уже з кінця 1980-х рр. він повернувся до активного громадсько-політичного життя: став співзасновником Народного Руху України, брав участь у культурно-просвітницьких ініціативах, був головним редактором журналу «Сучасність» та міністром культури у 1992–1994 рр. [23, с. 293].

Як зазначає В. Кампо, з позицій сьогодення, текст «Інтернаціоналізм чи русифікація?» справляє враження «універсального маніфесту» культурно-

національних прав українців, не втрачаючи актуальності щодо проблем мови, ідентичності й прав людини [13, с. 87–88]. Він відіграв провідну роль у формуванні дисидентського середовища 1960–1970-х рр. і заклав засади модерного національного руху в Україні.

Загалом, у контексті нашої розвідки, ідеї та методи ненасильницького спротиву, які реалізовували в різних умовах Мартін Лютер Кінг і Іван Дзюба, виявляють низку спільних рис і принципових відмінностей. Передусім Кінг відкрито поєднував антисегрегаційну боротьбу з християнськими засадами любові й справедливості та ґрунтував свій рух на «соціальному Євангелії» й багатій протестантській традиції. Він нерідко посилався на ідеї екзистенціалістів і Махатми Ганді, наголошуючи при цьому на милосерді навіть до опонента, а його проповідницька діяльність ставала осердям для масштабних ненасильницьких протестів і бойкотів (на думку, зокрема, М. Томпсона, така відкрито релігійна риторика Кінга зумовила широку підтримку його руху [35]). Іван Дзюба також постійно артикулював моральні ідеали, зосереджуючись на правах людини й гідності, однак його метод мав інше ідейне тло: звертаючись до офіційної марксистсько-ленінської теорії, автор прагнув виявити й довести внутрішні суперечності радянської національної політики. Водночас у його трактатах прочитується виразна гуманістична настанова, де центральними виступають етична відповідальність і вимога суспільної справедливості [13, с. 87–88].

Інший вимір – відкритість спротиву. Кінг проводив масштабні марші, бойкоти, виступав у пресі, збираючи величезні натовпи, що резонувало в суспільстві й змушувало владу Америки йти на поступки. Натомість Дзюба переважно діяв через публіцистику і різноманітні «самвидавні» тексти, хоча й учасником публічних акцій він теж був (скажімо, виступ у кінотеатрі «Україна» 1965 року). Проте через політичні умови СРСР навіть цей «відкритий» протест лишався істотно обмеженим і часто інтелектуальним. Аналогічно різниться й методологія: Кінговий підхід спирався на громадянську непокору й марші,

грунтуючись на переконанні, що «зло слід долати любов'ю». Він постійно розрізняв «справедливі й несправедливі» закони, закликаючи порушувати лише останні, аби привернути увагу суспільства [4]. Дзюба ж не закликав до саботажу чи вуличних протестів, пропонуючи переважно ідейний спротив русифікації: викривальні аналітичні праці, відверті критичні статті. При цьому він погоджувався з Кінговим баченням «морального пробудження» як ключового чинника будь-яких суспільних змін.

Показовою є також реакція влади й доля авторів. У США 1960-х Кінг неодноразово опинявся у в'язницях, відчував тиск ФБР і врешті став жертвою політичного вбивства, однак принципових компромісів з режимом не робив. Зовсім інше тло в СРСР: Дзюбу арештовували, змушували писати «покаянні» заяви; у 1973 році він погодився визнати «помилки» під тиском КДБ і через відсутність будь-яких дієвих механізмів захисту. Як зауважує Ю. Шаповал, «тотальний контроль «контори» практично унеможлилював довготривале відкрите протистояння» [23, с. 290–293]. Дослідники наголошують, що «каяття» Дзюби мало вимушений характер: воно стало наслідком ізоляції, хвороби і, звичайно, потужного переслідування.

Попри різні наслідки, трансформаційний потенціал обох мислителів виявився вельми вагомим. Якщо Кінг ініціював масовий рух, який призвів до ухвалення в США законів про громадянські права, то Дзюбин «Інтернаціоналізм чи русифікація?» хоч і не був «офіційним маніфестом», однак, як відзначає П. Бобков (високопосадовець КДБ), «значною мірою лягав у підвалини майбутнього Народного руху», підготувавши ґрунт для національного відродження [23, с. 293]. Зрештою, саме цей трактат розкрив суперечності радянської ідеології й спонукав молодше покоління інтелектуалів шукати власні шляхи боротьби за українську державність та культурну самобутність. Зіставлення вчення Кінга про любов як силу ненасильства і розвінчання Дзюбою радянської «дружби народів» методом внутрішньої

критики виявляє універсальність морального спротиву дискримінації, нехай би вона мала расовий або національно-культурний характер.

Таким чином, інтелектуальний спротив Івана Дзюби виявився формою «мирного опору» на суто інтелектуальному й публіцистичному рівні. Дзюба прагнув «повернути» радянську владу в Україні до справжнього, на його думку, ленінського принципу рівноправності націй та недопущення зросійщення. Обидва мислителі виступали проти дискримінації: Кінг – за расові права темношкірих американців, Дзюба – за культурно-національні права українців. Однак, якщо в США заклики Кінга знайшли широкий відгук і підтримку мас, то в СРСР Дзюба зіткнувся з машинерією повної цензури і репресій.

З сучасної перспективи, як наголошує В. Кампо, внесок Івана Дзюби в українську правозахисну думку має непересічне значення [13, с. 95–96]. Він запропонував концепцію «природних» прав на національну та культурну ідентичність, поставивши питання про гідність українця «бути собою» [13, с. 87]. І хоч практичні наслідки в радянську епоху виявилися трагічними (репресії, громадська ізоляція), усе ж ці ідеї вплинули на покоління шістдесятників, які продовжили дисидентську традицію й зрештою проклали шлях до Незалежності. Як і ненасильницька боротьба Кінга, інтелектуально-публіцистичний спротив Дзюби базувався на високих моральних засадах, аргументуючи невід’ємність прав людини та право народу на власну культурну самобутність. Однак методологія їхньої діяльності була різною. Мартін Лютер Кінг зосереджував зусилля на мобілізації широких мас, проводячи відкриту кампанію проти расизму та дискримінації, організовуючи мирні демонстрації, марші та бойкоти, щоб створити кризу, яка примусила би державні структури прийняти зміни. На противагу цьому, І. Дзюба обирав шлях інтелектуального висловлення, публіцистичної діяльності та участі у редакційних колегіях, сподіваючись «зсередини» вплинути на керівництво через посилення на офіційну ідеологію. Обидва діяли з переконанням, що викриття суперечностей

державного утиску та заклик до совісті громадськості здатні зсунути з місця монолітні інституції гноблення та сприяти трансформації суспільної системи.

Тож можна сказати, що спадщина Івана Дзюби залишається вагомим символом українського ненасильницького правозахисту, наближеним за духом до етики Мартіна Лютера Кінга. Обоє, в різних умовах, стверджували пріоритет людської свободи і гідності. Як наголошує Ю. Шаповал, справа Дзюби свідчить про «велику моральну силу» навіть за обставин тоталітарного терору [23, с. 293]. А порівняння з Кінгом показує універсальність феномену моральної опозиції проти дискримінації, будованої на ідеях «конструктивного» громадянського несприйняття зла.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження було досягнуто поставленої мети – з'ясовано специфіку мирного спротиву, втілену в ідейно-організаційній діяльності Мартіна Лютера Кінга та Івана Дзюби, а також окреслено їхній внесок у розвиток відповідних суспільних рухів. Усі завдання, передбачені в роботі, успішно розв'язано.

Перш за все, було визначено історичний контекст формування ненасильницьких рухів у США та дисидентських ініціатив в УРСР, що дало змогу встановити об'єктивні причини, які спонукали Кінга й Дзюбу шукати саме ненасильницькі й морально вмотивовані методи боротьби. З одного боку, Америка 1950–1960-х років мала конституційні засади демократії та певні процедури юридичного захисту, однак афроамериканське населення потерпало від глибоко вкоріненої системи сегрегації та упереджень. З іншого, радянська дійсність 1960–1970-х років визначалася тотальним контролем каральних органів і майже повною відсутністю легальних механізмів для вираження інакодумства, що робило будь-яку форму незгоди ризикованою. Ця відмінність підтверджує, що рух за громадянські права чорношкірих міг бути масовим, із розгорнутими демонстраціями, тоді як дисидентство в Україні здебільшого спиралося на інтелектуальні, публіцистичні форми спротиву.

По-друге, було проаналізовано світоглядні й теоретичні засади ненасильницької методології в обох випадках. Мартін Лютер Кінг сполучав християнську ідею любові до ближнього з наголосом на соціальній справедливості, підкріпленим ідеями Ганді про громадянську непокору та відмову від насильства. Він не лише посилався на екзистенціалістів чи західних філософів, а й осмислював біблійні принципи, що стали опорою для етики «перемагаємо зло любов'ю». Натомість Іван Дзюба подавав свій спротив, виходячи з марксистсько-ленінських концептів, формально легітимних у СРСР, проте перепрочитаних через призму гуманістичних цінностей. У памфлеті

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» автор спирався на партійні постанови і тексти «класиків», щоб довести логічну невідповідність офіційної політики до власних же проголошених гасел. Такий хід розкривав внутрішні суперечності радянського ладу та вносив у суспільство ідеологічно небезпечні питання, що спонукали до переосмислення національної й культурної самоідентифікації.

По-третє, встановлено, що громадянська непокора Кінга мала яскраво публічний характер: марші, бойкоти, широке залучення населення ставали потужним чинником тиску на місцеву владу. Механізм мирних акцій, коли демонстранти відмовлялися виконувати дискримінаційні закони, проте робили це свідомо й із повною готовністю не чинити фізичного спротиву, продемонстрував світові високу моральну силу такого руху. Подібні основи – відмова від насильства та сподівання на пробудження сумління – проступають і в діяльності Дзюби; водночас його активність більше відбувалася в інтелектуальному полі (публікації, відозви, участь у несанкціонованих зібраннях шістдесятників). Як наслідок, радянські репресивні органи доклали зусиль, щоб ізолювати його особисто та нейтралізувати авторитет праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

По-четверте, проаналізовано реакцію влади в обох країнах. У США Мартін Лютер Кінг багаторазово зазнавав арештів, однак відносна правова база дозволяла обстоювати законність мирних протестів. Навпаки, в СРСР практично відсутні були процедури публічного захисту «інакодумців», і, попри формальні відсилання до «соціалістичної законності», реальний механізм включав постійне стеження, допити, виключення зі Спілки письменників, судові вироби тощо. Не маючи широкої підтримки та захищеності з боку суспільства, Іван Дзюба змушений був у певний момент публічно зректися своїх поглядів. Проте, як показує подальша історія, його памфлет усе одно залишився важливим каталізатором національно-культурного відродження.

Нарешті, виявлено значущість спадщини Мартіна Лютера Кінга й Івана Дзюби для подальших суспільних рухів. Якщо Кінг заклав базу для ухвалення

законів про громадянські права в США, то ідеї Дзюби, хай не одразу, вплинули на майбутній Народний рух і загалом на формування незалежницьких прагнень в Україні. Мирний спротив виявився дієвим інструментом пробудження суспільства як у американському, так і в українському контекстах, попри відмінності у політичних моделях.

Таким чином, у роботі підтверджено ефективність ненасильницького методу та його фундаментальну залежність від морально-гуманістичних чинників. Мартін Лютер Кінг акцентував релігійні й любовні імперативи, тоді як Іван Дзюба спирався на внутрішні суперечності радянської ідеології. Обидві стратегії показали, що глибокі зміни можуть сягнути реального впливу тільки при взаємодії інтелектуального та духовного потенціалу з публічною активністю. Результати дослідження доводять необхідність і важливість вивчення подібних практик мирного спротиву як прикладу конструктивного розв'язання конфліктів та збереження основних прав людини в умовах потужних криз. Подальші студії можуть приділити увагу оцінці ролі просвітницької роботи, соціальних мереж і різних культурних форматів для поширення ідей ненасильництва в сучасному світі. У підсумку, досвід Кінга й Дзюби залишається високовартісним орієнтиром для захисту прав та утвердження національної ідентичності без застосування насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Дзюба І. Заява. Сучасність. 1970. Ч.1. С. 79-80.
2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Сучасність. 1968. Ч. 2 (21). Суспільно-політична бібліотека. Документи. № 235.
3. Letter From a Birmingham Jail by Martin Luther King Jr., April 16, 1963. URL: <https://www.crmvet.org/info/bhamjail.htm>
4. Martin Luther King Jr. The Power of Nonviolence. Gilder Lehrman Institute of American History. 1966. p. 3
5. Washington J. M. A Testament of Hope. The Essential Writings and Speeches of Martin Luther King Jr. San Francisco: HarperCollins Publishers, 1986. 117–125.

Література

6. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2003. С. 29–115.
7. Білоцерківський В. Я. Історія України. Навчальний посібник. Київ. Центр учбової літератури. 2007. С. 443–464.
8. Бойко О. Д. Історія України. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 7-е видання. 2018.
9. Вільховий Ю. Мартін Лютер Кінг і боротьба за права темношкірого населення в США. Людина та людяність у світовій гуманітарній традиції. 2019. С. 54–62.
10. Голобородько Я. “Духовні автобани” Івана Дзюби. Слово і Час. 2011. № 7. С. 15–19.

11. Залізник Ю. Морально-політична публіцистика Івана Дзюби історіографічний аспект. Вісник Львівського університету Серія журналістика. 2007. Вип. 30. С. 197–208.
12. Історія Сполучених Штатів. Нарис / Говард Сінкотта ; пер. з англ. Ю. Лісник. Інформаційне агентство Сполучених Штатів. С. 279–320.
13. Кампо В. Філософія прав людини дисидента-інтелектуала Івана Дзюби та сучасність. Конституція України та тріада європейських цінностей: погляд у світлі євроінтеграції. 2023. С. 81–101.
14. Касян Л. Дзюба. Спогади і роздуми на фінішній прямій Івана Дзюби в контексті автобіографічно-мемуарного дискурсу українських шістдесятників. Слово і Час. 2013. № 7. С. 54–67.
15. Котубей-Геруцька О. Дисидент, який став міністром. Про опір русифікації, боротьбу з партією та велике кохання в житті Івана Дзюби. 2023. <https://suspilne.media/culture/608037-disident-akij-stav-ministrom-pro-opir-rusifikacii-borotbu-z-partieiu-ta-velike-kohanna-v-zitti-ivana-dzubi>
16. Кравченко М. Мартін Лютер Кінг та расова проблема в США. Збірник матеріалів XXVI наукової конференції здобувачів вищої освіти факультету історії та географії. Квітень 2023 року. Полтава : ІВЦ ПНПУ, 2023. С. 167.
17. Крилова Н. І. Огляд історико-культурологічних есе Івана Дзюби Донецька рана України. Вісник Маріупольського державного університету Серія Історія Політологія. 2015. Вип. 13–14. С. 99–105.
18. Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костиря А. А. Політична історія України ХХ століття. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ. МАУП. 2006. С. 292–323.
19. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Т. 2. Київ Основи. 1994. С. 477–481. (Західна історіографія України Вип. 1).
20. Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964–1984 рр. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2012. № 112. С. 34–36.

21. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки 1945 р. – початок ХХІ ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / З. А. Баран, Г. М. Киріаренко, А. М. Козицький, С. П. Мовчан, Р. Б. Сіромський, М. М. Швагуляк ; за ред. М. М. Швагуляка. Львів : Тріада плюс, 2011. С. 202–264.
22. Постать Івана Дзюби думки сучасних інтелектуалів. Енциклопедичний вісник України. 2021. Т. 13. С. 75–91.
23. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. 2011. № 1. С. 259–294.
24. Allitt P. Introductory Essay 1945 1960. Life Liberty and the Pursuit of Happiness. Chapter 13. URL: www.billofrightsinstitute.org/essays/chapter-13-introductory-essay-1945-1960.
25. Basseyy E. Eyo Emmanuel Ejesi Edwin. Martin Luther King Jr's Theory of Nonviolence in Conflict Resolution. Jurnal Ilmiah Ilmu Administrasi Publik Jurnal Pemikiran dan Penelitian Administrasi Publik. 2020. Vol. 10. No. 2. С. 409–415.
26. Burrow R. God and Human Dignity The Personalism Theology and Ethics of Martin Luther King Jr. Notre Dame Indiana University of Notre Dame Press 2006. 337 с.
27. California Department of Education. Martin Luther King Jr. 1929–1968. California Agencies, 1995. С. 9–28.
28. Daudu B. Racial Crisis in Martin Luther King Jr's Nonviolent Ideology. A Publication of Department of Philosophy Madonna University Nigeria. 2022. С. 97–107.
29. Diop M. Understanding the philosophy and principles of nonviolence under Martin Luther King Jr.'s leadership. International Journal of Science and Research (IJSR). March 2024. DOI: 10.21275/SR24301220058. С. 119–126.
30. Garrow D. J. Bearing the Cross. New York : William Morrow, 1986. 802 p.

31. InterExchange. Socio political movements mid 20th century. URL: www.interexchange.org/blog/international-participants/socio-political-movements-mid-20th-century.
32. Library of Congress. Post war United States 1945–1968 Overview. URL: www.loc.gov/classroom-materials/united-states-history-primary-source-timeline/post-war-united-states-1945-1968/overview.
33. Martin Luther King. Differentiated reading comprehension activity. Sendat Academy. URL: https://sendat.academy/students/wp-content/uploads/sites/20/2021/01/t2-h-5583-ks2-martin-luther-king-differentiated-reading-comprehension-activity-english_ver_5.pdf
34. Pruitt S. How the US economy got into gear after World War II. The post World War II boom How America got into gear. 2020. URL: www.history.com/articles/post-world-war-ii-boom-economy.
35. Thompson M. C. The Critique of Nonviolence Martin Luther King Jr and Philosophy. Stanford University Press 2022. 232 c.